RAQAMLI MUHITDA BOLALAR HUQUQLARINI HIMOYA QILISHNING HUQUQIY MEXANIZMLARI

Otamurodov Shoxzodjon Komil o‘g‘li
Toshkent davlat yuridik universiteti
Ommaviy axborot vositalari huquqi
yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada raqamli muhitda bolalar huquqlarini himoya qilishning nazariy-huquqiy asoslari, xalqaro standartlari va milliy qonunchilikdagi tartibga solish mexanizmlari tadqiq etiladi. Raqamli texnologiyalarning bolalar hayotiga integratsiyalashuvi natijasida yuzaga kelayotgan kiberbulling, onlayn zo‘ravonlik, jinsiy ekspluatatsiya, shaxsga doir ma’lumotlarning noqonuniy tarqatilishi hamda zararli axborot ta’siri kabi muammolar tahlil qilinadi. Xalqaro tashkilotlarning statistik ma’lumotlari asosida muammoning global ko‘lami yoritilib, O‘zbekiston qonunchiligining ushbu sohadagi imkoniyatlari va mavjud takomillashtirish yo‘nalishlari o‘rganiladi. Yakunda bolalarning raqamli muhitdagi huquqlarini samarali ta’minlashga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflar ilgari suriladi. Tadqiqotda bolaning raqamli huquqlarini himoya qilishning profilaktika, tezkor munosabat va huquqlarni tiklash bosqichlari o‘zaro bog‘liq mexanizm sifatida asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli muhit, bola huquqlari, kiberbulling, onlayn zo‘ravonlik, shaxsga doir ma’lumotlar, internet xavfsizligi, raqamli platformalar, huquqiy himoya, xalqaro huquq. bolalar manfaatlarining ustuvorligi, raqamli xavfsizlik dizayni, himoya orderi, algoritmik xavflar.*

Kirish

XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi inson huquqlarini amalga oshirishning yangi imkoniyatlarini yaratish bilan bir qatorda, ularni himoya qilishning an'anaviy mexanizmlarini qayta ko‘rib chiqish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, bolalarning internet tarmog‘i, ijtimoiy tarmoqlar, onlayn o‘yinlar va boshqa raqamli platformalardan foydalanishi kengayib borayotgani ularning huquq va qonuniy manfaatlarini raqamli muhitda ta’minlash masalasini dolzarb ilmiy-huquqiy muammolardan biriga aylantirmoqda.

Raqamli muhit bugungi kunda bolalar uchun nafaqat axborot olish va ta’lim olish vositasi, balki ijtimoiy muloqot, ijodiy rivojlanish, o‘z fikrini ifodalash va shaxsiy qobiliyatlarini namoyon etish maydoni ham hisoblanadi. Biroq ushbu imkoniyatlar bilan bir qatorda, bolalar kiberbulling, internet orqali tahdid va tovlamachilik, shaxsiy ma’lumotlarning noqonuniy tarqatilishi, zararli kontent, onlayn jinsiy ekspluatatsiya kabi xavflarga ham duch kelmoqda.

Mazkur vaziyat davlat zimmasiga bolalarni raqamli muhitdan cheklash emas, balki ularning raqamli imkoniyatlardan xavfsiz foydalanishini ta’minlash, huquqlari buzilishining oldini olish va buzilgan huquqlarini tiklashga qaratilgan samarali huquqiy mexanizmlarni shakllantirish vazifasini yuklaydi.

Shu nuqtayi nazardan, raqamli muhitda bolalar huquqlarini himoya qilish masalasi inson huquqlari, axborot huquqi, konstitutsiyaviy huquq va xalqaro huquqning o‘zaro kesishgan yo‘nalishi sifatida alohida ilmiy tadqiqotni talab etadi.

Tadqiqotning ilmiy muammosi bolalarning raqamli huquqlarini faqat zararli kontentdan himoyalanish doirasida emas, balki axborotga kirish, shaxsiy hayot daxlsizligi, ishtirok etish va buzilgan huquqlarni tiklash kafolatlari bilan birgalikda baholashdan iborat. Shu maqsadda maqolada amaldagi normalar bilan xalqaro standartlar o‘rtasidagi huquqiy bog‘liqlik, ularning ijro mexanizmlari hamda huquqni qo‘llashdagi ehtimoliy bo‘shliqlar aniqlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda ilmiy bilishning bir nechta metodlaridan foydalanildi.

Birinchidan, formal-yuridik metod orqali O‘zbekiston Respublikasining bolalar huquqlari, axborot xavfsizligi va shaxsga doir ma’lumotlarni himoya qilishga oid normativ-huquqiy hujjatlari tahlil qilindi.

Ikkinchidan, qiyosiy-huquqiy metod asosida xalqaro standartlar, Yevropa Ittifoqi va Buyuk Britaniyaning raqamli muhitda bolalarni himoya qilishga qaratilgan huquqiy yondashuvlari o‘rganildi.

Uchinchidan, statistik tahlil metodi yordamida UNICEF, Childlight va Xalqaro elektraloqa ittifoqi (ITU) tomonidan e'lon qilingan ma’lumotlar o‘rganilib, raqamli muhitdagi xavflarning ko‘lami baholandi.

To‘rtinchidan, tizimli tahlil va ilmiy umumlashtirish metodlari asosida mavjud huquqiy mexanizmlarning o‘zaro bog‘liqligi, amaliy imkoniyatlari va takomillashtirishga muhtoj jihatlari aniqlashtirildi.

Tadqiqotning metodologik asosini BMTning Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi va BMT Bola huquqlari qo‘mitasining 25-sonli Umumiy izohi tashkil etadi.

Qiyosiy-huquqiy tahlilda xorijiy mexanizmlarning O‘zbekiston huquq tizimiga avtomatik tatbiq etilishi emas, balki ularning funksional imkoniyatlari baholandi. Statistik ko‘rsatkichlar turli tadqiqotlarda qo‘llangan metodologiya va geografik qamrov farqlanishi sababli bir-birining bevosita ekvivalenti sifatida talqin qilinmadi.

1. Raqamli muhitda bolalar huquqlarini himoya qilishning nazariy-huquqiy asoslari

Raqamli muhit tushunchasi zamonaviy huquqiy adabiyotlarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, internet tarmoqlari, raqamli platformalar, elektron xizmatlar, mobil ilovalar, sun'iy intellekt va boshqa texnologik vositalar orqali shakllanadigan ijtimoiy munosabatlar majmui sifatida namoyon bo‘ladi.

BMT Bola huquqlari qo‘mitasining 2021-yil 2-martdagi CRC/C/GC/25-sonli 25-Umumiy izohida raqamli muhit axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid tarmoqlar, kontent, xizmatlar, ilovalar, ulangan qurilmalar, virtual va kengaytirilgan reallik, sun'iy intellekt, algoritmlar hamda ma’lumotlarni tahlil qilish tizimlarini qamrab oluvchi keng tushuncha sifatida izohlangan.

Mazkur hujjatning ahamiyatli jihati shundaki, unda Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyada belgilangan huquqlar raqamli muhitda ham to‘liq ta’minlanishi lozimligi ta’kidlanadi. Ya’ni bolaning huquqlari internet makoniga kirganida o‘z kuchini yo‘qotmaydi, aksincha, texnologik rivojlanish sharoitida ularni amalga oshirishning yangi shakllari yuzaga keladi.

Bola huquqlarini raqamli muhitda ta’minlash, avvalo, quyidagi asosiy huquqlar bilan bog‘liq:

- axborot izlash, olish va tarqatish huquqi;
- fikr va so‘z erkinligi;
- shaxsiy hayot va yozishmalar daxlsizligi;
- shaxsga doir ma’lumotlarning himoyasi;
- ta’lim olish va bilimlarini rivojlantirish huquqi;
- zo‘ravonlik va ekspluatatsiyaning barcha shakllaridan himoyalanish huquqi;
- bolaning sha’ni, qadr-qimmati va ruhiy daxlsizligini himoya qilish huquqi.

Mazkur huquqlarni ta’minlashda bolaning eng ustun manfaatlari prinsipi alohida ahamiyatga ega. Chunki raqamli muhitga oid har qanday davlat siyosati, qonunchilik tashabbusi yoki platforma faoliyati bolalarning manfaatlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu o‘rinda muhim nazariy masala yuzaga keladi: bolalarni raqamli xavflardan himoya qilish ularning internetdan foydalanish huquqini asossiz cheklash hisobiga amalga oshirilmasligi kerak. Aksincha, himoya va erkinlik o‘rtasida mutanosiblik ta’minlanishi lozim.

Demak, raqamli muhitda bolalar huquqlarini himoya qilishning nazariy asosini uchta o‘zaro bog‘liq yo‘nalish tashkil etadi: raqamli imkoniyatlardan foydalanish huquqini ta’minlash, raqamli xavflarning oldini olish va huquqbuzarlik sodir etilgan taqdirda samarali huquqiy himoyani kafolatlash.

Bolaga oid raqamli huquqiy munosabatlarning alohida xususiyati – uning yoshi va rivojlanib borayotgan qobiliyatlari (evolving capacities) bilan huquqiy kafolatlarning o‘zaro bog‘liqligidir. Bola manfaatlarining ustuvorligi uni barcha raqamli qarorlardan chetlatish uchun asos bo‘la olmaydi: bolaning fikrini eshitish, yoshi va yetukligiga mos axborot berish, shuningdek, shikoyat mexanizmlaridan mustaqil va xavfsiz foydalanish imkoniyatini ta’minlash mazkur prinsipning amaliy ifodasidir [2].

Huquqiy mexanizmni to‘rt bosqichda baholash maqsadga muvofiq: (1) xavfni oldindan aniqlash va baholash; (2) xavfsiz raqamli xizmatni loyihalash; (3) tezkor murojaat va noqonuniy kontentga ta’sir choralari; (4) jabrlanuvchining huquqlarini tiklash hamda takroriy huquqbuzarliklarning oldini olish. Ushbu ketma-ketlik himoya

choralarini faqat huquqbuzarlik sodir etilganidan keyingi javobgarlik bilan cheklab qo‘ymaydi.

2. Raqamli muhitda bolalar huquqlariga tahdid soluvchi omillar: statistik va tahliliy yondashuv

Raqamli muhitda bolalar huquqlarini himoya qilishning dolzarbligi xalqaro statistik ma’lumotlarda ham o‘z aksini topmoqda.

Childlight Global Child Safety Institute tomonidan 2024-yilda e'lon qilingan tadqiqotda dunyo bo‘yicha 300 milliondan ortiq bola har yili texnologiyalar orqali sodir etiladigan jinsiy ekspluatatsiya va zo‘ravonlikning turli shakllariga duch kelishi mumkinligi qayd etilgan. Tadqiqot 125 ta ilmiy ish va huquqni muhofaza qilish hamda monitoring tashkilotlariga yuborilgan 36 milliondan ortiq xabar tahliliga asoslangan.

Mazkur tadqiqotda dunyo bolalarining taxminan 12,6 foizi so‘nggi bir yil ichida jinsiy mazmundagi tasvir va videolarni roziligisiz olish, tarqatish yoki ularga duch kelish holatini boshdan kechirganligi baholangan. Shuningdek, 12,5 foiz bola onlayn muhitda nomaqbul jinsiy mazmundagi murojaatlar yoki takliflarga duch kelganligi ko‘rsatilgan.

2026-yil sentabr oyida UNICEF tomonidan e'lon qilingan Through Children's Eyes: How digital technologies enable child sexual abuse tadqiqotida 21 ta davlatdagi 12–17 yoshli bolalarga oid ma’lumotlar o‘rganilgan. Natijalarga ko‘ra, ushbu davlatlarda bir yil davomida taxminan 20 million bola raqamli texnologiyalar orqali jinsiy ekspluatatsiya yoki zo‘ravonlikka uchragan. Tadqiqotda bunday holatlarning bir foizidan ham kami politsiya, ijtimoiy xodim yoki ishonch telefonlariga xabar qilingani, jabrlangan bolalarning 40 foizdan ortig‘i esa bu haqda hech kimga aytmagani qayd etilgan.

Ushbu raqamlar ikki muhim xulosani yuzaga chiqaradi. Birinchidan, raqamli muhitdagi huquqbuzarliklar keng tarqalgan va transchegaraviy xususiyatga ega. Ikkinchidan, huquqbuzarliklar haqida xabar berish darajasining pastligi mavjud huquqiy himoya mexanizmlarining amaliy samaradorligini baholashda alohida e'tibor talab qiladi.

Shu bilan birga, raqamli muhitda bolalar duch keladigan xavflarni faqat jinsiy ekspluatatsiya bilan cheklab bo‘lmaydi. Ularni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

Birinchi guruh – shaxsga qarshi raqamli huquqbuzarliklar. Bunga kiberbulling, haqoratlash, tahdid qilish, shaxsiy fotosurat va videolarni roziliksiz tarqatish, shantaj va kamsitish holatlari kiradi.

Ikkinchi guruh – jinsiy ekspluatatsiya va zo‘ravonlik. Bunda bolalarni internet orqali aldash, ishonchiga kirish, nomaqbul jinsiy materiallar yuborish, intim tasvirlarni talab qilish va ulardan tovlamachilik vositasi sifatida foydalanish holatlari nazarda tutiladi.

Uchinchi guruh – axborot xavfsizligiga oid tahdidlar. Bolalarning yoshiga mos bo‘lmagan kontent, zo‘ravonlik va o‘ziga zarar yetkazishni targ‘ib qiluvchi materiallar, manipulyativ axborot va zararli reklamalarga duch kelishi shular jumlasidandir.

To‘rtinchi guruh – shaxsga doir ma’lumotlar daxlsizligining buzilishi. Bolalarning shaxsiy ma’lumotlari, joylashuv ma’lumotlari, fotosuratlari, yozishmalari va boshqa axborotlarining qonunga xilof yig‘ilishi, qayta ishlanishi yoki tarqatilishi ushbu guruhga kiradi.

Mazkur xavflarning o‘ziga xos jihati shundaki, raqamli muhitda sodir etilgan huquqbuzarliklarning oqibatlari uzoq vaqt saqlanib qolishi mumkin. Masalan, internetga joylashtirilgan shaxsiy fotosurat yoki video qisqa vaqt ichida ko‘plab foydalanuvchilar tomonidan yuklab olinishi va qayta tarqatilishi ehtimoli mavjud.

Shu sababli, bunday huquqbuzarliklarning oldini olish bilan bir qatorda, zararli materiallarni tezkor aniqlash, ularni tarqatishni to‘xtatish va jabrlanuvchining huquqlarini tiklash mexanizmlari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

UNICEFning 2026-yilgi tadqiqotida ko‘rsatilgan 20 millionlik baho aynan tadqiqot qamrab olgan 21 mamlakatdagi internetdan foydalanuvchi 12–17 yoshli bolalarga taalluqlidir; uni butun dunyo bo‘yicha aniqlangan holatlar soni sifatida talqin qilish metodologik jihatdan noto‘g‘ri bo‘ladi. Mazkur tadqiqotga ko‘ra, jinsiy ekspluatatsiya yoki zo‘ravonlikka uchragan bolalarda o‘ziga zarar yetkazish va suitsidal fikrlar bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar tengdoshlariga nisbatan yuqoriroq bo‘lgan; bu ma’lumotlar sababiy bog‘liqlikning o‘zi isbotlanganini anglatmaydi [13, 22].

Raqamli tahdidlarni tahlil qilishda sun’iy intellekt yordamida yaratilgan yoki o‘zgartirilgan tasvirlar, bolani onlayn manipulyatsiya qilish, avtomatlashtirilgan tavsiya algoritmlarining zararli kontent ta’sirini kuchaytirishi ham alohida e’tiborga loyiq. Bunday holatlarda xavf faqat foydalanuvchi joylashtirgan axborotning mazmunidan emas, balki uni tanlash, tavsiya qilish va keng auditoriyaga yetkazishning texnologik arxitekturasidan ham kelib chiqadi [2, 22].

3. Bolalar huquqlarini raqamli muhitda himoya qilishning xalqaro-huquqiy mexanizmlari

Bolalar huquqlarini raqamli muhitda himoya qilishning xalqaro-huquqiy asosini, eng avvalo, 1989-yil 20-noyabrda qabul qilingan BMTning Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi tashkil etadi.

Konvensiyada bolaning eng ustun manfaatlarini ta’minlash (3-modda), bolaning o‘z fikrini erkin ifoda etishi (12-modda), shaxsiy hayot daxlsizligi (16-modda), axborot olish huquqi (17-modda), zo‘ravonlikning barcha shakllaridan himoyalanishi (19-modda) kabi muhim kafolatlar belgilangan.

Mazkur normalar dastlab raqamli texnologiyalar keng tarqalmagan davrda qabul qilingan bo‘lsa-da, ularning mazmuni zamonaviy raqamli munosabatlarga ham tatbiq etiladi.

BMT Bola huquqlari qo‘mitasining 2021-yildagi 25-sonli Umumiy izohi ushbu masalaga bevosita bag‘ishlangan muhim xalqaro hujjat hisoblanadi.

Ushbu izohda davlatlarning raqamli muhitda bolalar huquqlarini ta’minlash bo‘yicha majburiyatlari, qonunchilikni takomillashtirish, raqamli platformalar faoliyatini tartibga solish, bolalarning shaxsiy hayotini himoya qilish, zararli kontentning oldini olish va huquqbuzarlik qurbonlariga samarali huquqiy yordam ko‘rsatish masalalari yoritilgan.

Xalqaro yondashuvning muhim jihati shundaki, bolalarni himoya qilish faqat ota-onalar yoki davlat organlarining vazifasi sifatida qaralmaydi. Raqamli xizmatlarni taqdim etuvchi biznes subyektlari va platformalarning ham bolalar huquqlariga ta’sir etuvchi faoliyati uchun tegishli mas'uliyati mavjud.

Xorijiy tajribada ushbu yo‘nalishdagi huquqiy mexanizmlar ham takomillashib bormoqda.

Masalan, Yevropa Ittifoqining 2016-yildagi 2016/679-sonli GDPR reglamenti shaxsga doir ma’lumotlarni himoya qilishning umumiy standartlarini belgilaydi. Unda bolalarning shaxsiy ma’lumotlarini qayta ishlashda alohida kafolatlarga e'tibor qaratilgan. Yevropa Ittifoqining 2022-yildagi Digital Services Act hujjati esa raqamli xizmatlar ko‘rsatuvchi platformalarning foydalanuvchilarni, xususan, voyaga yetmaganlarni himoya qilish bo‘yicha majburiyatlarini kuchaytiradi.

Buyuk Britaniyada 2023-yilda qabul qilingan Online Safety Act bolalarga zarar yetkazishi mumkin bo‘lgan noqonuniy va yoshga mos bo‘lmagan kontentdan himoya qilish bo‘yicha platformalarga muayyan majburiyatlar yuklaydi. Shuningdek, Age Appropriate Design Code bolalar foydalanadigan raqamli xizmatlarda maxfiylik va xavfsizlikni ta’minlashga qaratilgan standartlarni nazarda tutadi.

Mazkur tajriba shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy huquqiy yondashuvda faqat huquqbuzarlik sodir etgan shaxsni javobgarlikka tortish bilan cheklanib qolmasdan, huquqbuzarlikning oldini olishga qaratilgan texnologik va tashkiliy majburiyatlarni ham belgilash muhim ahamiyatga ega.

BMT Bola huquqlari qo‘mitasining 25-sonli Umumiy izohida davlatlar raqamli muhitda bola huquqlariga oid qonunchilik va siyosatni ishlab chiqishda bolalarning fikrini inobatga olishi, biznes subyektlariga nisbatan tegishli tartibga solish va nazorat choralarini ko‘rishi, shuningdek, bolalarga tushunarli va samarali shikoyat vositalarini ta’minlashi kerakligi qayd etilgan. Shu jihatdan huquqlarni himoya qilishning protsessual qismi – xabar berish, murojaatni ko‘rib chiqish, tegishli qaror ustidan shikoyat qilish va zararni bartaraf etish – moddiy huquqiy kafolatlar bilan teng ahamiyatga ega [2, 23].

GDPRning 8-moddasida axborot jamiyati xizmatlari bevosita bolaga taklif etilganda, rozilikka asoslangan ma’lumotlarni qayta ishlash uchun asosiy yosh chegarasi 16 yosh etib belgilangan; Yevropa Ittifoqiga a’zo davlatlar ushbu chegarani 13 yoshdan past

bo‘lmagan darajada belgilashi mumkin. Bu qoida barcha turdagi ma’lumotlarni qayta ishlash uchun universal “16 yosh” talabi mavjudligini anglatmaydi [8, 24].

Digital Services Act reglamentining 28-moddasi voyaga yetmaganlar foydalanishi mumkin bo‘lgan platformalarda ularga nisbatan maxfiylik, xavfsizlik va himoyaning yuqori darajasini ta’minlashga qaratilgan mutanosib choralarni talab qiladi. Platforma foydalanuvchining voyaga yetmaganligini yetarli ishonch bilan bilganda, uning shaxsga doir ma’lumotlarini profillash asosidagi reklamani namoyish etish taqiqlanadi; bunda platformalar yoshni aniqlash uchun qo‘shimcha shaxsga doir ma’lumotlarni yig‘ishga majbur etilmaydi [9, 25].

Buyuk Britaniyaning Age Appropriate Design Code yondashuvi bolalar kirishi ehtimoli bo‘lgan xizmatlar uchun dastlabki maxfiylik sozlamalarini yuqori darajada belgilash, geolokatsiya va profillashga ehtiyotkor yondashish kabi dizayn standartlarini ilgari suradi. Ushbu standartlar profilaktika choralari foydalanuvchi zimmasiga to‘liq yuklanmasligi, raqamli xizmatning o‘z arxitekturasiga kiritilishi zarurligini ko‘rsatadi [26].

4. O‘zbekistonda raqamli muhitda bolalar huquqlarini himoya qilishning milliy-huquqiy asoslari

O‘zbekiston Respublikasida bolalar huquqlarini himoya qilish konstitutsiyaviy darajada kafolatlangan. Xususan, Konstitutsiyaning 78-moddasida bolalar qonun oldida tengligi, davlat tomonidan bolaning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta’minlash hamda himoya qilish uchun shart-sharoitlar yaratish majburiyati belgilangan.

Bundan tashqari, 2008-yil 7-yanvardagi O‘RQ-139-sonli “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonun bolalarning asosiy huquqlarini ta’minlashning muhim huquqiy asosidir.

Ushbu Qonunning 16-moddasida bolaning axborot olish huquqi kafolatlangan. Unga ko‘ra, har bir bola o‘zining sog‘lig‘i, axloqiy va ma’naviy kamol topishiga ziyon yetkazmaydigan axborotni olish huquqiga ega.

Mazkur norma raqamli muhitda bolalarning axborot olish huquqi va zararli axborotdan himoyalanishi o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash uchun muhim huquqiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

2017-yil 8-sentabrdagi O‘RQ-444-sonli “Bolalarni ularning sog‘lig‘iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonun ham ushbu sohada alohida ahamiyatga ega. Qonunda bolalar sog‘lig‘iga zarar yetkazuvchi axborot tushunchasi, axborot mahsulotlarini yoshga oid tasniflash va bolalarni zararli axborot ta’siridan himoya qilishning tashkiliy-huquqiy asoslari belgilangan.

Shuningdek, 2019-yil 2-iyuldagi O‘RQ-547-sonli “Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida”gi Qonun bolalarning shaxsiy ma’lumotlarini himoya qilishda muhim ahamiyatga ega. Xususan, Qonunning 14-moddasida shaxsga doir ma’lumotlarni tarqatish, 21-moddasida ularga ishlov berishga rozilik berish va rozilikni chaqirib olish,

27–28-moddalarida esa ma’lumotlarni himoya qilish kafolatlari va ularning maxfiyligi masalalari tartibga solingan.

Bundan tashqari, 2024-yil 14-noyabrda qabul qilingan O‘RQ-996-sonli “Bolalarni zo‘ravonlikning barcha shakllaridan himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonun raqamli muhitda bolalar huquqlarini himoya qilish nuqtayi nazaridan alohida e'tiborga loyiq.

Mazkur Qonunning 3-moddasida bolalarga nisbatan zo‘ravonlik tushunchasi belgilangan bo‘lib, unda telekommunikatsiya tarmoqlari va Internet jahon axborot tarmog‘idan foydalanib sodir etiladigan harakatlar ham zo‘ravonlik shakllari doirasiga kiritilgan.

Bu esa milliy qonunchilikda raqamli muhit orqali sodir etiladigan zo‘ravonlik holatlarini bolalarni himoya qilishning umumiy tizimi doirasida huquqiy tartibga solish uchun muhim asos yaratilganini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, mavjud huquqiy normalarni tahlil qilish ularning o‘zaro muvofiqligi, amaliy ijrosi, platformalarning javobgarligi, bolalarning huquqbuzarlik haqida xavfsiz xabar berishi va huquqlarini tiklash mexanizmlari bo‘yicha qo‘shimcha ilmiy tadqiqotlar zarurligini ko‘rsatadi.

O‘RQ-444-sonli Qonundagi yoshga oid tasniflash mexanizmi axborot mahsulotini “0+”, “7+”, “12+”, “16+” va “18+” toifalariga ajratishni nazarda tutadi. Uning amaliy ahamiyati shundaki, xavfsizlik chorasi faqat axborotni taqiqlashdan iborat bo‘lmay, bolaning yoshi va axborotni idrok etish xususiyatlariga mos differensial tartibni ham o‘z ichiga oladi [5].

Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 22-oktabrdagi 848-son qarori bilan bolalarni zararli axborotdan himoya qilishga oid ma’muriy, tashkiliy hamda dasturiy-texnik talablar aniqlashtirilgan. Jumladan, tegishli nizomda ta’lim muassasalarida himoya dasturlari va “ZiyoNET” tarmog‘idan foydalanish, jamoaviy foydalanish joylarida yosh toifalarini hisobga olish masalalari belgilangan. Shu sababli milliy mexanizmni baholashda faqat qonun matni emas, uni amalga oshiruvchi qonunosti talablarining ijrosi ham o‘rganilishi lozim [27].

O‘RQ-547-sonli Qonunning 21-moddasida voyaga yetmagan subyektlarning shaxsga doir ma’lumotlariga ishlov berish uchun ota-onalari (vasiylari yoki homiylari), ular bo‘lmaganida esa vasiylik va homiylik organlari yozma, shu jumladan elektron hujjat shaklida rozilik berishi nazarda tutilgan. Demak, bolaga tegishli ma’lumotlardan foydalanishda umumiy rozilik talablari bilan birga voyaga yetmaganlarga oid maxsus tartib ham inobatga olinishi kerak [6].

O‘RQ-996-sonli Qonun 2025-yil 15-maydan kuchga kirgan. Uning 3-moddasi telekommunikatsiya tarmoqlari va Internetdan foydalangan holda qasddan sodir etiladigan, bolaga jismoniy yoki ruhiy azob yetkazuvchi yoxud yetkazishi mumkin bo‘lgan harakatlarni ham zo‘ravonlik tushunchasi doirasida qamrab oladi. Mazkur Qonunning 29–31-moddalarida bolaning hayotiy vaziyatini baholash, individual himoya rejasini ishlab chiqish va monitoring qilish, 32-moddasida esa himoya orderiga

oid mexanizm nazarda tutilgan. Bularni internet orqali sodir etilgan zo‘ravonlik holatlarida ham qonun doirasida baholash mumkin [7].

Mazkur normalarning o‘zaro tahlili shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda zararli axborotni yoshga mos tasniflash, shaxsga doir ma’lumotlar, zo‘ravonlikdan himoya va individual yordam bo‘yicha turli huquqiy vositalar mavjud. Tadqiqot nuqtayi nazaridan asosiy masala – bu vositalarning mavjud emasligi emas, balki raqamli hodisa to‘g‘risidagi signalni qabul qilishdan tortib, platformadagi materialga nisbatan chora ko‘rish va bolaga yordamni muvofiqlashtirishgacha bo‘lgan yagona ijro zanjiri qay darajada ta’minlanganidir.

5. Milliy qonunchilikni takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari

Yuqoridagi tahlillar asosida O‘zbekistonda raqamli muhitda bolalar huquqlarini himoya qilish mexanizmlarini takomillashtirishning quyidagi yo‘nalishlarini taklif etish mumkin.

Birinchidan, raqamli muhitda bolalar huquqlarini himoya qilishga oid yagona tizimli yondashuvni shakllantirish zarur.

Hozirgi huquqiy tartibga solish turli qonunlar va normativ-huquqiy hujjatlarda aks etgan. Biroq raqamli muhitdagi xavflarning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, bolalarni onlayn muhitda himoya qilish bo‘yicha alohida kompleks davlat dasturi yoki konsepsiyasini ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Ikkinchidan, raqamli platformalarning bolalar xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha majburiyatlarini aniq belgilash lozim.

Ijtimoiy tarmoqlar, onlayn o‘yinlar va boshqa raqamli xizmatlar bolalar foydalanishi mumkin bo‘lgan xizmatlarni taqdim etishda yoshga mos xavfsizlik sozlamalari, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, zararli kontent haqida xabar berish va bolalarga nisbatan zo‘ravonlik alomatlarini aniqlash mexanizmlarini joriy etishi zarur.

Bunda platformalarning majburiyatlari ularning xizmat turi, foydalanuvchilar tarkibi va bolalar huquqlariga yetkazishi mumkin bo‘lgan xavf darajasiga mutanosib bo‘lishi kerak.

Uchinchidan, bolalarning shaxsga doir ma’lumotlarini himoya qilishning maxsus kafolatlarini rivojlantirish zarur.

Bolalarning fotosuratlari, videolari, joylashuv ma’lumotlari, yozishmalari va raqamli faoliyatiga oid axborotlaridan foydalanishda ularning yoshi, rivojlanish darajasi va manfaatlarini hisobga olish lozim.

Shu munosabat bilan bolalarning shaxsga doir ma’lumotlarini qayta ishlashda tushunarli axborot berish, maqsadga muvofiqlik, ma’lumotlarni minimallashtirish va maxfiylikni ta’minlash talablarini kuchaytirish taklif etiladi.

To‘rtinchidan, kiberbulling va boshqa raqamli zo‘ravonlik shakllariga qarshi huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish kerak.

Kiberbullingning huquqiy belgilarini aniqlashtirish, uning boshqa huquqbuzarliklardan farqlovchi xususiyatlarini belgilash, jabrlanuvchilarga psixologik va huquqiy yordam ko‘rsatish mexanizmlarini rivojlantirish muhim hisoblanadi.

Bunda har qanday salbiy onlayn muloqotni avtomatik ravishda huquqbuzarlik sifatida baholamasdan, harakatning mazmuni, takroriyligi, maqsadi va yetkazilgan zarar kabi mezonlarni hisobga olish lozim.

Beshinchidan, bolalarning raqamli huquqiy savodxonligini oshirish zarur.

Bolalarga internetdagi xavflarni aniqlash, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, noma’lum shaxslar bilan muloqotda ehtiyotkor bo‘lish va huquqlari buzilgan taqdirda qayerga murojaat qilishni o‘rgatish bo‘yicha ta’lim dasturlarini rivojlantirish lozim.

Bunday dasturlar faqat bolalarga emas, balki ota-onalar, pedagoglar va bolalar bilan ishlovchi mutaxassislarga ham qaratilishi kerak.

Oltinchidan, raqamli muhitda bolalar huquqlarining buzilishi bo‘yicha ishonchli statistik monitoring tizimini yaratish lozim.

O‘zbekistonda bolalarning internetdan foydalanishi, kiberbulling, onlayn zo‘ravonlik, zararli kontentga duch kelish va shaxsiy ma’lumotlar daxlsizligining buzilishi holatlarini yosh, jins, hudud va huquqbuzarlik turi bo‘yicha muntazam o‘rganish zarur.

Bunday monitoring davlat siyosatini dalillarga asoslangan holda ishlab chiqish, xavf guruhlarini aniqlash va profilaktika choralarining samaradorligini baholash imkonini beradi.

Yettinchidan, raqamli huquqbuzarlikdan jabrlangan bolalar uchun “yagona murojaat – kelishilgan himoya” tamoyiliga asoslangan idoralararo algoritm ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Bunda xabarni qabul qilish, xavfni dastlabki baholash, zarur bo‘lganda himoya orderi va individual himoya rejasini qo‘llash, bolaning ruhiy holatini inobatga olgan suhbat, raqamli dalillarni qonuniy saqlash va qayta tarqatilishining oldini olish bosqichlari vakolatli subyektlar kesimida aniqlashtirilishi mumkin. Ushbu taklif amaldagi qonunda barcha bosqichlar aynan shu nom bilan belgilanganini emas, balki mavjud vositalarni birlashtirish zaruratini ifodalaydi.

Sakkizinchidan, bolalar foydalanadigan raqamli xizmatlar uchun xavfga asoslangan profilaktik talablarni ishlab chiqish taklif etiladi. Bunday talablar yoshi kichik foydalanuvchilar uchun maxfiylikning xavfsiz boshlang‘ich sozlamalari, shikoyat tugmasining tushunarli joylashtirilishi, noqonuniy materialni tezkor ko‘rib chiqish, takroriy tarqatishning oldini olish, qaror yuzasidan shikoyat qilish va algoritmik tavsiyalarning bolalar manfaatiga ta’sirini baholashni qamrab olishi mumkin. Bunda shaxsiy hayot daxlsizligi va erkin axborot almashish huquqiga aralashuv zaruriyat hamda mutanosiblik mezonlari bilan cheklanishi lozim [2, 25, 26].

To‘qqizinchidan, bolalarga oid raqamli hodisalar bo‘yicha idoralararo statistik ko‘rsatkichlarni yagona metodologiya asosida shakllantirish zarur. Statistikada “murojaat”, “tekshirilgan xabar”, “tasdiqlangan huquqbuzarlik” va “yordam

ko‘rsatilgan bola” kategoriyalarini farqlash, takroriy hisobning oldini olish va ma’lumotlarni shaxssizlantirish ilmiy asoslangan qaror qabul qilishga xizmat qiladi.

Xulosa

Raqamli muhitda bolalar huquqlarini himoya qilish zamonaviy huquq tizimi oldida turgan murakkab va ko‘p qirrali vazifalardan biridir. Raqamli texnologiyalar bolalarning ta’lim olishi, axborotdan foydalanishi, ijtimoiy munosabatlarga kirishishi va ijodiy rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Shu bilan birga, ushbu imkoniyatlardan foydalanish jarayonida bolalarning huquq va qonuniy manfaatlariga tahdid soluvchi yangi xavflar ham yuzaga kelmoqda.

Xalqaro statistik ma’lumotlar raqamli muhitdagi zo‘ravonlik va ekspluatatsiya holatlari global miqyosda jiddiy muammo ekanini ko‘rsatadi. Ayniqsa, bunday holatlar haqida xabar berish darajasining pastligi bolalarning huquqlarini tiklash mexanizmlarini yanada takomillashtirish zarurligini tasdiqlaydi.

O‘zbekiston qonunchiligida bolalarning axborot olish huquqi, zararli axborotdan himoyalanishi, shaxsiy ma’lumotlar daxlsizligi va zo‘ravonlikning barcha shakllaridan himoya qilinishi bo‘yicha muhim huquqiy asoslar shakllantirilgan. Biroq raqamli platformalarning mas'uliyati, bolalarning shaxsiy ma’lumotlarini alohida himoya qilish, kiberbullingga qarshi samarali choralar va huquqbuzarlik qurbonlariga tezkor yordam ko‘rsatish masalalarini yanada rivojlantirish talab etiladi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, quyidagi ilmiy-amaliy xulosalarga kelindi:

1. Raqamli muhitda bolalar huquqlarini himoya qilish an'anaviy huquqiy kafolatlarni zamonaviy texnologik munosabatlarga moslashtirishni talab etadi.

2. Bolalarni himoya qilish mexanizmlari ularning internetdan foydalanish, axborot olish va fikr bildirish huquqlarini asossiz cheklamasligi, balki ushbu huquqlarning xavfsiz amalga oshirilishini ta’minlashi lozim.

3. Raqamli platformalarning bolalar xavfsizligini ta’minlashdagi huquqiy majburiyatlarini aniq belgilash zamonaviy himoya tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

4. O‘zbekiston qonunchiligida bolalarning raqamli muhitdagi huquqlarini himoya qilishga oid normalarni tizimli ravishda takomillashtirish va ularni xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish zarur.

5. Bolalar huquqlarining raqamli muhitda buzilishi bo‘yicha ishonchli statistik monitoring va xavfsiz murojaat qilish mexanizmlarini shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi lozim.

Shunday qilib, raqamli muhitda bolalar huquqlarini himoya qilish faqat huquqni muhofaza qiluvchi organlar yoki ota-onalarning vazifasi emas, balki davlat, ta’lim muassasalari, fuqarolik jamiyati va raqamli xizmatlar ko‘rsatuvchi subyektlarning o‘zaro hamkorligini talab qiladigan kompleks huquqiy va ijtimoiy jarayondir.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi raqamli muhitdagi bola huquqlarini himoya qilishni “oldini olish – aniqlash – huquqiy munosabat bildirish – huquqlarni tiklash”

bosqichlaridan iborat o‘zaro bog‘liq mexanizm sifatida asoslash hamda uni O‘zbekistonning amaldagi yosh tasnifi, shaxsga doir ma’lumotlar va zo‘ravonlikdan himoya qilish normalari bilan funksional bog‘lashdan iborat. Amaliy takliflarning ustuvorligi esa yangi taqiqlarni ko‘paytirishdan ko‘ra, mavjud kafolatlarning qo‘llanish ketma-ketligi va mas’ul subyektlar o‘rtasidagi muvofiqlashtirishni aniqlashtirish bilan belgilanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Normativ-huquqiy hujjatlar va xalqaro hujjatlar

1. BMTning Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi. 1989-yil 20-noyabr.
2. UN Committee on the Rights of the Child. General Comment No. 25 (2021) on children’s rights in relation to the digital environment. CRC/C/GC/25. 2 March 2021.
3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yilgi yangi tahrir.
4. O‘zbekiston Respublikasining 2008-yil 7-yanvardagi O‘RQ-139-son “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni.
5. O‘zbekiston Respublikasining 2017-yil 8-sentabrdagi O‘RQ-444-son “Bolalarni ularning sog‘lig‘iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni.
6. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-iyuldagi O‘RQ-547-son “Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida”gi Qonuni.
7. O‘zbekiston Respublikasining 2024-yil 14-noyabrdagi O‘RQ-996-son “Bolalarni zo‘ravonlikning barcha shakllaridan himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni.
8. Regulation (EU) 2016/679 (General Data Protection Regulation).
9. Regulation (EU) 2022/2065 (Digital Services Act).
10. Online Safety Act 2023 (United Kingdom).

Ilmiy va statistik manbalar

11. UNICEF. The State of the World’s Children 2024.
12. UNICEF. Childhood in a Digital World. Office of Research – Innocenti, June 2025.
13. UNICEF. Through Children's Eyes: How digital technologies enable child sexual abuse. September 2026.
14. Childlight Global Child Safety Institute. Into the Light: Global estimates of technology-facilitated child sexual exploitation and abuse. 2024.
15. International Telecommunication Union (ITU). Measuring Digital Development: Facts and Figures 2024.
16. UNICEF Uzbekistan. Situation Analysis of Children and Adolescents in Uzbekistan.

Elektron manbalar

17. BMT Bola huquqlari qo‘mitasining 25-sonli Umumiy izohi: https://www.ohchr.org/

18. O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi: https://lex.uz/

19. UNICEF tadqiqotlari: [https://www.unicef.org/innocenti/] (https://www.unicef.org/innocenti/)

20. Childlight Global Child Safety Institute: [https://www.childlight.org/] (https://www.childlight.org/)

21. Xalqaro elektraloqa ittifoqi: https://www.itu.int/

22. UNICEF Innocenti. Through Children’s Eyes: How Digital Technologies Enable Child Sexual Abuse. September 2026. https://www.unicef.org/innocenti/reports/through-childrens-eyes

23. UN Committee on the Rights of the Child. General Comment No. 25 (2021), CRC/C/GC/25. https://www.ohchr.org/

24. Regulation (EU) 2016/679 (GDPR), Article 8. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj

25. Regulation (EU) 2022/2065 (Digital Services Act), Article 28. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065

26. UK Information Commissioner’s Office. Age Appropriate Design: A Code of Practice for Online Services. https://ico.org.uk/

27. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 22-oktabrdagi 848-son qarori. https://lex.uz/acts/-4013413